

Анарбаева Г.А.

**XVIII-XIX КЫЛЫМДАРДА ТҮШТҮК КЫРГЫЗ
УРУУЛАРЫНЫН ЖАЙГАШЫШЫ**

Анарбаева Г.А.

**РАЗМЕЩЕНИЕ ЮЖНО-КЫРГЫЗСКИХ ПЛЕМЕН
В XVIII-XIX ВЕКАХ**

G.A. Anarbaeva

**THE LOCATION OF THE SOUTH-KYRGYZ TRIBE
IN XVIII-XIX CENTURY**

УДК: 07.00.02 (575.2)

Макалада XVIII-XIX кылымдар чегинде азыркы Кыргызстандын түштүк аймактарында оң, сол жана ичкилик кыргыз урууларынын жайгашкан орду жөнүндө ошол кездеги жазма жана оозеки булактардын негизиндеги маалыматтар берилген. Негизинен түштүк кыргыз уруулары жашаган чөлкөмдөр Фергана өрөөнүн курчаган тоо этектеринде жайгашкан. Ошол эле учурда XVIII кылымда түштүк кыргыз уруулары өзбек, кыпчак жана башка түрк көчмөн уруулары менен, ошондой эле отурукташкан сарт, тажик жана башка шаар-кыштак тургундары менен аралаш жайгашышкан. Чарбалык жактан көчмөн жана жарым көчмөн калктардын турактары да көп учурда канаатташ отурукташышкан. Түштүк кыргыз урууларынын XVIII-XIX кылымдардын чегинде жайгашуусунун жогорку болжолдуу сүрөттөөсү кийинки совет доорунда биротоло туруктуу мүнөзгө өткөн. Макалада түштүк кыргыз урууларынын мындай жайгашуусу азыркы учурга чейин, XXI кылымдын башындагы ички миграцияны эсепке албаганда, негизинен бузулбай келди деген жыйынтык берилген.

Негизги сөздөр: XVIII-XIX кылымдар, түштүк кыргыз уруулары, оң канат, сол канат, ичкилик, уруулар, жайгашуу орду.

В статье даны материалы о размещении южно-кыргызских племен правого, левого и внутреннего крыла (ичкилик) XVIII-XIX веках в Ферганской долине на основе письменных и устных исторических источников. Места расположения южно-кыргызских племен, в основном, были в предгорьях Ферганской долины. В то же время, южно-кыргызские племена проживали в тесном соседстве с другими жителями Ферганы: узбеками, кыпчаками и другими тюркскими племенами. В хозяйственном отношении поселения кочево-скотоводческих южно-кыргызских племен, в большинстве случаев, находились в тесном соседстве с оседлыми населенными пунктами. В конце статьи делается вывод о том, что указанная этнохозяйственная картина расположения была завершена на рубеже XVIII-XIX веков и практически оставалась неизменной до нынешнего времени, если не учитывать незначительные изменения по причине внутренней миграции в начале XXI века.

Ключевые слова: XVIII-XIX века, южно-кыргызские племена, правое крыло, левое крыло, внутреннее крыло, племена, места размещения.

The article contains materials on the location of the southern Kyrgyz tribes of the right, left and inner wings (ichkulik) of the XVIIIth-XIXth centuries in the Fergana Valley on the basis of written and oral historical sources. Places of location of the southern Kyrgyz tribes, mainly located in the foothills of

the Fergana Valley. At the same time, the southern Kyrgyz tribes lived in close contact with other Fergana residents: Uzbeks, Kypchaks and other Turkic tribes. Economically, settlements of nomadic and cattle-breeding South Kyrgyz tribes, in most cases, were in close proximity to settled settlements. At the end of the article, it is concluded that this ethno-economic picture of the location was completed at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries and remained practically unchanged until today, if minor changes due to internal migration at the beginning of the 21st century were not taken into account.

Key words: XVIII-XIX centuries, southern kyrgyz tribes, right wing, left wing, inner wing, tribes, places of location.

XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын жайгашышы боюнча үзүл-кезил маалыматтар орус жана чет элдик ориенталисттердин, саякатчылардын калемдерине таандык. Бирок, ал маалыматтардын так эместигинен, болжолдоп жазылгандыгынан илимий айлампага биротоло такталган факты катары колдонууга мүмкүн эмес.

Кыргыздардын XIX кылымдын орто ченинде жашап турган аймактары жөнүндө алгачкы көңүлгө алардык маалыматты белгилүү окумуштуу, чыгыш таануучу В.В. Радлов берген. Окумуштуунун маалыматы боюнча Анжиян дарыясынын боюндагы адыгине уруусунда сегиз уруу: дөөлөс, саруу, коңурат, моңолдор, мундуз, саяк, каба жана шыкмамат бар. Чоң багыш уруусу Кашкардын батыш тарабында көчүп жүрүшөт, алардын курамында: аскалы, торо (төрө), мачак, үч тамга, кандабас, кош тамга, куан-дуан деген уруулар бар. Сол тобунун саны оң топко караганда бир кыйла аз. Алар: саруу, беш берен, мундуз, төңтөрт, кушчу, күркүрөө, жетиген [3, 160-б.].

В.В. Радловдун жалпы кыргыз уруулары жөнүндөгү бул маалыматын эске алып койгонубуз менен ал уруулардын бөлүнүшү боюнча окумуштуу бир катар жаңылыштык кетиргендигин да белгилеп коюу керек.

1850-жылы жазылган «Жапан кыргыздар жөнүндө маалыматтар» деген булак боюнча кыргыздар Кытай ээлигиндеги «Кулжадан Ак-Сууга карай өтчү бекеттүү чоң кара жолго чейин, түштүк тарапта көз каранды эмес майда ээликтер Бадакшан менен Каратегинге чейин, батышта Кокон менен Ташкентке чейин, ал эми түндүк жакта Күнгөй Ала-Тоонун төрүнө жана Чарын суусунун башаттарына чейин көчүп-конуп жүрүшчү» [4, 141-б.] деп жазылган.

Ал эми андан алты жылдан кийин кыргыз жеринде болгон Ч.Валиханов кыргыздар жайгашуусу боюнча Орто Азияда эң зор мейкиндикти ээлеп, алар Ысык-Көлдөн Гиссар, Бадакшанга чейин, Арал көлүнүн түштүгүнөн Аксу менен Үч-Турпанга чейин көчүп-конуп жүргөндүгүн жазып калтырган [1, 7-б.].

Бул пикирлер кезегинде белгилүү жергиликтүү тарыхчы Мырза Мухаммед-Хайдардын «Тарих-и Рашиди» аттуу чыгармасындагы маалыматка үндөшүп турат. Анда кыргыздардын күн батышта Талас суусунан тартып күн чыгышта Үч-Турпан, Бай, Кусан, Чалыш жана Турпанга, түндүгү Иледен түштүгү Кашкарга чейинки чоң чөлкөмдүн негизги калкы болгондугу айтылган [5, 79, 85-86.].

Жогоруда келтирилгендерге окшогон түрдүү маалыматтарды эске алуу менен кыргыз элинин “оң”, “сол” жана “ичкилик” тобунун Кыргызстандын түштүк аймактарында калмак чапкынынан кийин туруктуу жайгаша башташы XVIII кылымдын экинчи жарымында аяктагандыгын жана XIX кылымдын орто чендерине чейин жайгашкан орундарында акырындап отурукташууга да өтүп, курамы жана жашоо ареалы биротоло калыптангандыгын баамдоого болот. Бул жөнүндө кытай, орус, жергиликтүү жазуу түрүндө, кыргыз элиндеги санжыраларда толгонтокой маалыматтар бар.

Окумуштуу Т.Кененсариев Фергана өрөөнүн Аксы-Анжыян-Алай деп кароого болот деп жазат [2, 42-43-бб.]. Ал пикирди кабыл албай коюуга мүмкүн эместигин Фергана өрөөнүнүн XVIII-IX кылымдарындагы түштүк кыргыз урууларынын жайгашышы, алардын өрөөндүн түздүктөрүндө жашаган отурукташкан өзбек, сарт, тажик жана башка этностор менен алакасы боюнча көптөгөн маалыматтар тастыктап турат. Бул пикирге ылайык, “Аксыга” Нарын дарыясынын оң жагындагы Кемен-Төбөдөн Наманган, Чустка чейинки чөлкөм кирген. Ал курамда азыркы Кыргызстандагы Токтогул, Аксы, Ала-Бука, Чаткал райондорунун жерлери, Өзбекстандын Наманган облусунун көпчүлүк бөлүгү жайгашып турат.

“Анжыян” деп Нарын дарыясы менен Кара-Дарыянын аралыгындагы “Эки-Суу-Арасы” деп аталган чоң келки аймак аталган. Ага азыркы Кыргызстандын Ноокен, Базар-Коргон, Сузак райондору, Өзгөн районунун оң жак бөлүгү, Өзбекстандын Анжыян облусунун чыгыш-түндүк тарабы кирген.

Ал эми “Алайга” болсо Кара-Дарыянын сол жагы, башкача айтканда азыркы Кыргызстандын Өзгөн районунун сол жарымы, Кара-Кулжа, Кара-Суу, Алай, Чоң-Алай райондорунун аймактары, Баткен облусуна караган жерлер жана Өзбекстандын Фергана облусунун, Тажикстандын Согда облусунун Бабажан-Гафуров районунун Алай жана Памир Тоолоруна ыктаган аймактары кирген.

Айрым учурларда “анжыяндык кыргыздар” деген сөз “ичкилик кыргыздары” деген терминди да алмаштырып тургандай сезилет. Бирок, чынында андай эмес. “Ичкилик” термини XX кылымда гана салыштырмалуу туруктуу атала баштады. “Ичкилик кыргыздары” деп Фергана өрөөнүнүн ички, түздүк бөлүгүндөгү жашаган, тарыхый жактан мурунку мезгил-

дерде эле калыптанган кыргыздарды айтууга болот. Ал эми аларды Фергана өрөөнүндө орто кылымдардан бери эле жашап келген “оң”, “сол” кыргыз урууларын кошсок, анда баарын “түштүк кыргыз уруулары” деп жалпы атайбыз. Мындай учурда “ичкилик” кыргыздары деген термин түштүк кыргыз урууларын толук камтый албайт. Анткени, ичкиликтер XVIII-XIX кылымдардан азыркы учурга чейин Кыргызстандын түштүк аймактарында гана эмес, түндүк аймактарында да жайгашкан. Анын үстүнө ичкиликтер Кытайдын батышында, Өзбекстандын Кыргызстан менен чектеш бардык райондорунда, Тажикстанда, Памирде, Пакистан менен Туркияда да тарагандыгын моюнга алуу керек.

Демек, түштүк кыргыз урууларынын жайгашкан аймактар “ичкилик”, “оң”, “сол” урууларына карата кескин бөлүнүп жашаган абалды көрсөтө албайт. Ичкилик тобуна кирген уруулардын өкүлдөрү географиялык жактан Оң, Сол кыргыздарынын өкүлдөрү менен аралаш жашаган мисалдар көп.

Түштүк кыргыз уруулары жашаган чөлкөмдөр Фергана өрөөнүн курчаган тоо этектеринде жайгашкан. Ошол эле учурда XVIII кылымдагы Фергана тургундары: кыргыз, өзбек, кыпчак жана башка түрк урууларынын курамынан түзүлүп, алар отурукташкан сарт, тажик жана башка шаар-кыштак тургундары менен аралаш жайгашышкан. Чарбалык жактан көчмөн жана жарым көчмөн калктардын турактары да көп учурда канаатташ отурукташышкан.

Жогоруда айтылган өзбектерди, кыпчактарды, түрктөрдү да “уруулар” деп айтуу илимий жактан туура. Себеби, өзбек элинин калыптанышы XX кылымдын башына дейре созулган. Азыркы өзбек, кыргыз элдерине сиңип кеткен көчмөн жана жарым көчмөн өзбек, кыпчак, түрк сыяктуу уруулар Орусияга каратылганга чейин саясий өз алдынчалыгын сактап турушкан. Ал эми “сарт” термини да тарых чындыгына туура келет. Себеби, азыркы өзбек эли 1924-жылкы эл каттоого чейин “сарттар” жана “өзбектер” деп эки эл катары берилип келген.

Жогоруда аталган көчмөн, жарым көчмөн жана отурукташкан этникалык жамааттардын жашоосун, экономикасын, саясий өнүгүүсүн, жадагалса, маданий байлыгын да бөлүп кароого болбойт.

Айтылган үзүл-кесил маалыматтарды жыйынтыктап келип, түштүк кыргыз урууларынын жайгашышын төмөнкүдөй болжолдуу сүрөттөөгө болот.

Биринчи. Кыргызстандын азыркы Ош облусунун Кара-Суу, Алай, Өзгөн, Кара-Кулжа, Ноокат жана Араван райондорунун аймактарында, Жалал-Абад облусунун Сузак, Ноокен, Аксы, Ала-Бука райондорунда жана Токтогул районундагы Нарын дарыясынын чыгыш тарабында түштүк кыргыз урууларынын “оң канат” тобунун адыгине (бөрү, жору, баргы, карабагыш, сарттар), муңгуш, багыш, саяк, жедигер, моңолдор уруулары жайгашкан. Алардын ичинен басымдуусу адыгине менен муңгуш уруулары. Ошондой эле азыраак сарбагыштар жана сарттар Токтогул районунда, чериктер Аксы районунда да учурайт.

Экинчи. Кыргызстандын түштүк аймактары-

нын Жалал-Абад облусунун Сузак, Базар-Коргон, Ноокен, Аксы, Ала-Бука, Чаткал жана Токтогул райондорунда кыргыздын “сол канат” тобунун басыз, мундуз, саруу, кушчу, кытай, чоң багыш уруулары жайгашкан. Ошондой эле Ош облусунун Өзгөн районунун батыш өңүрүндө басыз уруусунун өкүлдөрү, Ноокат жана Араван районунун айрым жерлеринде саруу уруусунун өкүлдөрү да отурукташкан.

Үчүнчү. Түштүк кыргыз урууларынын ичинен “ичкилик” тобунун эң ири бөлүгү негизинен азыркы Кыргызстандын Баткен облусун дээрлик камтып турган. Ошондой эле ичкиликтер Ош облусунун дээрлик бардык райондорунда бир катар компакттуу айылдарда жайгашкан. Жалал-Абад облусунун Сузак, Базар-Коргон, Ноокен жана Ала-Бука райондорунун Өзбекстан менен чектеш аймактарга жакын чөлкөмдөрдө отурукташкан.

Бул жерде кеп Кыргызстандын гана чектери жөнүндө сөз болуп жатат. Ал эми түштүк кыргыз урууларынын уруулаштары, айрыкча ичкилик тобунун уруктары Өзбекстанда, Тажикстанда, Синцзян-Уйгур автоном провинциясында, Пакистанда, Түркияда турары жөнүндө жогор жакта белгилеп өттүк.

Түштүк кыргыз урууларынын XVIII-XIX кы-

лымдардын чегинде жайгашуусунун жогорку болжолдуу сүрөттөөсү кийинки совет доорунда биротоло туруктуу мүнөзгө өткөн. Ал жайгашуу азыркы учурга чейин, XXI кылымдын башындагы ички миграцияны эсепке албаганда негизинен бузулбай келди деп жыйынтыктасак болот.

Литература:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. - Алма-Ата: Главная редакция Каз.Сов. энц., Т.2. 1985. 7-бет.
2. Кененсариев Т. Фергана өрөөнү жана «Фергана кыргыздары» // Замандаш. Элдик журнал. №5 (22) май 2005. - 42-43-бб.
3. Радлов В.В. Сибирден 1862-жылдагы саякаттын күндөлүгүнөн. // Кыргыздар. Он төрт томдук. III том. Кыргыздар соңку доорлордун тарыхында. - Б. 2011.
4. Сведения о дикокаменных киргизах. // «Записки русского географического общества». 1851 года, кн.5. - СПб., 1851. - 141-б.
5. Туманович Н.Н. Сочинение мирзы Мухаммед-Хайдера «Тарих - и Рашиди» как источник по истории киргизов и Киргизии. // Арабо- персидские источники о тюркских народах. - Ф: Илим, 1973. - 79-85-бб.

Рецензент: к.и.н. Мырзабаева Н.С.